

Valorizáció és gazdasági lehetetlenülés a két világháború közötti Magyarországon¹

„A jog nem önmagáért van, nem a megismerésével nyújtott élvezetért, feladata az, hogy emberi szükségleteket elégítsen ki és emberi célokat valósítson meg.”

(Bernard Windscheid)

1. Bevezetés

A magyar válságjogi szabályozás kezdetei messzire nyúlnak vissza. Már IV. Béla idején megfigyelhetők olyan rendelkezések, melyek a romló minőségű pénz javítására irányultak. Tanulmányom a valorizációra és a gazdasági lehetetlenülésre összpontosítva vizsgálja hazai jogi fejlődését, változásait és kihívásait a XX. század eleji változásokra fókuszálva. Értekezésem a moratórium bevezetésétől, majd feloldásától követi végig a Horthy-rendszer jogi szabályozását.

A publikáció fontos részét képező valorizáció az 1928. évi XII. törvénycikkig kerül bemutatásra. A gazdasági lehetetlenülés vonatkozásában a *clausula rebus sic stantibus* elvére figyelemmel fejtem ki a jogintézmény jelentőségét, mely a német magánjogból fejlődött ki hazánkban is. Az elméletet az előreláthatóság tanával összekapcsolva a fenti idézet szerzője, Bernhard Windscheid alkotta meg, melyet továbbfejlesztve veje, Paul Oertmann a „Wegfall der Geschäftsgrundlage” néven ismert jogintézményben foglalt össze. Hazánkban a jogalkotók heves tiltakozása ellenére a gazdasági lehetetlenülés az 1928-as Magánjogi Törvényjavaslatnak is része lett, valamint jelenlegi Polgári Törvénykönyvünkben is megtalálható a „bírói szerződésmódosítás” formájában. Az értekezés elkészítéséhez a korszak jogszabályai és tanulmányai szolgáltak forrásul.

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta.

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ÚJ SZÉCHENYI TERV

2. Valorizációtörténet a XX. században

A XX. század elejének első jelentős válság szabályozásának tekinthető a minisztérium kivételes hatalmának biztosítása a háború idején a törvényben meghatározott cselekmények megtételére, melynek kezdetei egészen a XVIII. századig nyúlnak vissza. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912. évi LXIII. törvénycikk világosan kimondja, hogyha egyes fogyasztási cikkek árai aránytalanul megemelkednének a közigazgatási hatóság feladata a legmagasabb ár megállapítása.² A jogszabálynak ez a rendelkezése hasonlóságot mutat későbbi inflációs szabályokkal. Fontos megjegyezni viszont a válságjogszabályok ismert jellegzetességét, hiszen míg más jogi rendelkezések tartósnak mondhatók, addig előbbiek ideiglenesek, ahogy ez a törvénycikk 1. szakaszából is kiderül:

„A kivételes hatalom a háború befejezésével megszűnik. Ugyanakkor hatályon kívül kell helyezni a kivételes hatalom alapján tett intézkedéseket, ha hatályukat a ministerium már előbb nem szüntette meg. (...)

Ha a háború fenyegető veszélye megszűnt, a kivételes hatalom alapján tett intézkedéseket a katonai előkészületek megszűnésével hatályon kívül kell helyezni.”

Az első világháború fenyegető közelsége miatt jól megfigyelhető, hogy az országgyűlés háttérbe szorítását is lehetségesnek találták ennek megelőzése érdekében. Ezért is tűnik furcsának számomra, hogy mint a későbbiekben látni fogjuk, milyen heves ellenérzéseket váltott ki a clausula rebus – elv adaptációja a hazai magánjogba.

A válság megoldásának egyébként többféle eszköze lehetséges, ezek közül a defláció és a valorizáció a legismertebbek, de a magyar jogrend ismerte az effektivitási záradék és az értékállandósági klauzula fogalmát is. Előbbi esetében a lerovás, azaz a tényleges fizetés

²A törvénycikk 7. §-a alapján: *„A hol attól lehet tartani, hogy a fogyasztási cikkek árai a nem tényleges állományu legénységnek nagyobb számban történő bevonulása következtében aránytalanul és pedig nem indokolt mértékben fel fognak szökni, elrendelheti a ministerium, hogy ott a legszükségesebb élelmezési cikkekért követelhető legmagasabb árakat a közigazgatási hatóság megállapítsa. Ha a katonai előkészületek vagy a háború következtében a fogyasztási cikkek árainak nem indokolt mértékben aránytalanul való drágulása a katonaság elvonulása után, vagy más vidékeken jelentkezik, a közigazgatási hatóság javaslatára a ministerium elrendelheti, hogy a legszükségesebb élelmezési cikkekért követelhető legmagasabb árakat a közigazgatási hatóság arra az időre és ott is megállapítsa. Mindkét esetben ezeket a cikkeket az ekként hatóságilag megállapított áraknál drágábban árusítani tilos. A hatóságilag megállapított ár ellen a végrehajtási rendeletben megállapítandó módon birtokon kívül fellebbezésnek van helye. A ki az első, negyedik és ötödik bekezdés alapján kibocsátott rendelkezéseket megszegi, kihágást követ el és két hónapig terjedhető elzárással, valamint hatszáz koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”*

módja meghatározott, utóbbi esetében a kirovás, azaz a pénztartozás meghatározásának módjai közül lehet választani. A magyar magánjog esetében ez rendszerint belföldi, ritkábban külföldi pénzben történt.³ A devizasabályok 1931-től kezdtek sokasodni a magyar jogban. Az új helyzet sajátos, de korántsem ismeretlen szabályozást kívánt: a 4500/1931. M.E. sz. rendelet a XVI. – XVIII. század spanyol és francia gazdaságpolitikájának mintájára megtiltotta az aranypénz kivitelét az országból.⁴

A XX. század háborús viszonyainak hatására a leggyakrabban alkalmazott megoldás a valorizáció lett a bírói gyakorlat és a jogalkotók többszörös dilemmája ellenére is. A fogalom átértékelést jelent, s hosszas viták után végül az 1928. évi XII. törvénycikkben öltött testet.

Hiba lenne azonban azt hinni, hogy a valorizáció mindössze a XX. században jelent meg először a törvényi szabályozás szintjén. Már az 1875:XXXVII. tc. a kereskedelmi törvényről 326. § és a váltótörvényről rendelkező 1876:XXVII. tc. 37. §-ában is találunk erre utaló megállapításokat, mikor a teljesítés helyén forgalomban lévő értéket, ha pedig ilyen nincs, a lejárat napján jegyzett árfolyamot tekinti irányadónak.⁵ A XX. század jogtudósai többek között ezért is barátkoztak meg hamarabb az intézmény alkalmazásával, mint az elképzeléseik szerint túlzott bizonytalanságot eredményező *clausula rebus sic stantibus* elvével.

A XX. század magánjogának védelme a háborús hatásoktól kodifikáció hiányában nem volt könnyű. Már jóval az I. világháború kitörése előtt több olyan törvénycikk készült el,

³ Goldberger- Szántó: *Devizajog, a pénztartozás magyar válságjoga*, Budapest, Tébe Könyvtár, 90. szám, 1931, 37. (továbbiakban: Goldberger- Szántó: i.m.)

⁴ Goldberger- Szántó: i.m. 3.

⁵ 1875:XXXVII. tc. a kereskedelmi törvényről 26. §: „Kétség esetében azon mérték, súly, pénzláb, pénznem, idő- és távolságszámítás tekintetik szerződésszerűnek, mely a teljesítés helyén divatozik.

Ha a szerződés számolási értékről vagy oly pénznemről szól, mely a teljesítés helyén forgalomban nincsen, a fizetés a teljesítés helyén a lejárat napján jegyzett árfolyam szerint, országos pénznemben történik. E tekintetben kivételnek akkor van helye, ha a fizetés e szavakkal: "természetben", "valóságban" vagy ezekhez hasonló más kifejezésekkel, bizonyos pénznemben kikötöttetett."

A váltótörvényről rendelkező 1876:XXVII. tc. 37. §: „A fizetést a váltóban kitett pénznemben kell teljesíteni.

„Ha a váltó a fizetés helyén folyamatban nem lévő pénznemről vagy számolási értékről szól - a mennyiben a kibocsátó a fizetést a váltóban kitett pénznemben ezen szóval: "valósággal", vagy más hasonló kifejezéssel határozottan ki nem kötötte, a fizetés az országban folyamatban levő pénznemben teljesíthető azon folyam szerint, melyben azon pénznem a budapesti érték-tőzsdén a fizetési napot megelőzőleg utolszor jegyzett árfolyamok középáraként mutatkozik."

melyek a jogbizonytalanságot kívánták orvosolni, viszont ahogy Almási Antal is megjegyzi, az 1912. évi LXIII. törvénycikk 16. §-a a legjobb bizonyíték arra, hogy a jogalkotók nem voltak tisztában azzal a veszéllyel, amit a közeledő háború jelenthetett.⁶ Az 1912-es év törvénycikkei után a háború kitörésekor pánikszerűen megalkotott és mindössze ideiglenes szabályozással kecsegtető moratóriumrendeletek megalkotására került sor. Szladits Károly jól érzékelteti, hogy az 1914. évi első moratóriumrendelet (3715/1914. M. E. sz.) célja nem volt más, mint az általános adósvédelem.⁷ Fontos volt viszont abban a tekintetben, hogy nemcsak a pénzbeli-, hanem a nempénzbeli szolgáltatásokra is kiterjedt, ezzel próbálva megoldani az igencsak instabil jogi helyzetet. Ugyanebben az időben Ausztriában is keletkezett egy moratóriumrendelet, mely a magyarral ellentétben a követelésből indul ki és pénzkövetelések kifizetésére enged halasztást.⁸

A XX. századi magyar válságjog tényleges kezdetét az infláció megjelenésétől számíthatjuk. A kezdő időpontot tekintve György Ernő Teleszky Jánost idézve találóan jegyzi meg: „*nálunk voltaképpen az infláció a háborúban vette kezdetét azzal a ténnyel, hogy Magyarország és Ausztria vették a háború költségeinek fedezésére a legnagyobb mértékben igénybe a Jegybankot, az összes háborúviselt államok között.*”⁹ Teleszky János rámutat arra is, hogy hazánk pénzének értéke azért is értéktelenedhetett el ennyire nagymértékben, mert a háborús kiadásoknak 5.1 %-át fedezte adókból, a többi jelentős hányadát kölcsönökből, melyeket már a háború alatt igénybe vett. Ezeket jól bizonyítják az Osztrák-Magyar Bank jegyforgalmi és girószámláinak kimutatásaiból készült táblázatok is.¹⁰ Iván Miklós az államháztartás és vele a papírpénz romlásának kezdetét már jóval korábbra, 1907-re vezeti

⁶ 16. §: „*A ministerium a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében - ideértve a váltókövetelések érvényesítését is - továbbá a polgári peres és nem peres eljárás és általában a polgári igazságszolgáltatás, végül a jegybank ügyvitele tekintetében rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg.*” A szakasz tehát mindössze a minisztérium hatásköreiről beszél, egyéb szerveknek utasítást nem ad, valamint részletesebben sem fejti ki a végrehajtó hatalom intézkedési lehetőségeit. A hivatkozást lásd: Almási Antal: *A háború hatása a magánjogra*, Budapest, Franklin Társulat, 1917, 7. (továbbiakban: Almási (1917): i.m.).

⁷ Szladits Károly: *A moratórium, Jogállam*, (1914) 7-8., 571.

⁸ Wittmann Mór: *Az osztrák és a magyar moratórium, Jogállam*, (1914) 7-8., 581.

⁹ György Ernő: *Az infláció mérlege*, Budapest, Közgazdasági Könyvtár, XII. kötet, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1932, 6.

¹⁰ Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1927, 374.

vissza.¹¹ Az első igazán nyílt állami szabályozást az 1921. évi XIV. törvénycikkben figyelhetjük meg, melynek 4. §-a a kényszerárfolyam kiterjesztését végezte el a bankjegyek helyébe lépő államjegyekre, mellyel egy hosszan tartó vita elindítója lett.¹² Egyrészt ugyanis a bíróságot kötötte a kényszerárfolyam figyelembevétele, másrészt a névértékhez ragaszkodás súlyos magánjogi alapelvek sérelmét idézhette elő, mint az igazságosság, a méltányosság vagy a kölcsönös érdekegyesítés elve.¹³

Ribáry Géza 1922-ben találóan jegyzi meg, hogy a pénz elértéktelenedéséből származó bajok soha nem a pénz „fizetési eszköz” szerepéből álltak elő, hanem az „értékmérő” funkciónak voltak köszönhetőek. Ezért is lenne helyes meglátása szerint a válaszható többféle verzióból a problémákat leginkább kiküszöbölő megoldást választani, melyben a pénz értékmérőként funkcionál, fizetési eszközként pedig egy olyan tárgyat kell figyelembe venni, mely értékállandóságát nagyjából megtartotta. Hazánkban ez a búza, vagy a föld volt. A döntvénytárakat vizsgálva megállapítható, hogy a búza és a föld mellett még a tengeri és az arany volt ilyen értékmérő, melyet zürichi jegyzés alapján számítottak ki.¹⁴ A fő értékmérőnek azonban továbbra is a pénzt tekinthetjük, mely később anomáliát idézett elő.

A valorizáció fontosságára figyelmeztet Nizsalovszky Endre is, aki szerint: „*Pedig semminek nincs a magánjogra annyira romboló hatása, mint annak, ha a pénz értékállandósága fikcióvá válik. Sokkal súlyosabban hat ez, mintha más mértékek mondanák fel a szolgálatot, mert a pénz épen egyéb szolgáltatások surrogatumaül szolgál és a pénznek nincs surrogatuma.*”¹⁵

¹¹ Iván Miklós: *A koronától az aranypengőig*, Budapest, Gergely R. Könyvkereskedése, 1934, 15.

¹² 1921. évi XIV. törvénycikk a pénzforgalom ideiglenes szabályozásáról 4. §: „*Az államjegyeket, amelyek a forgalom igényeihez alkalmazkodó címletbeosztásban bocsáthatók ki, a koronaértékben teljesíthető minden olyan fizetésnél, amelyet jogszabály, szerződés vagy más jogügylet alapján nem kell ércpénzben teljesíteni, mindenki és így minden közpénztár is teljes névértékükben elfogadni köteles.*”

¹³ Schwartz Tibor: *A valorizációs kérdések fejlődése és kialakulása, különös tekintettel a bírói gyakorlatra*, Budapest, Franklin Társulat, 1927, 5-6. (továbbiakban: Schwartz: i.m.)

¹⁴ Blau György: *Valorizációs joggyakorlatunk 1927-ig*, Budapest, Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, 1927, 29-30.

¹⁵ Nizsalovszky Endre: *A valorizáció múltja és jelene*, Budapest, Különlenyomat a Magyar Jogi Szemléből, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1926, 5.

A valorizáció mellett említést érdemel az 1923: XXXIX. tc., mely az adós késedelme esetén a hitelezőt megillető kártérítésről rendelkezett.¹⁶ Ezt később is alkalmazták, viszont a törvény alapján a kártérítésnek 8%-on felüli bírói úton érvényesíthető részét helyezték csak külön intézkedés alá. Agrárországgként kiemelném a gazdák védelmét szolgáló további intézkedéseket. Ezek közül a legfontosabb első földműves védelmi törvényünk, mely 1932 ápr. 20-án lépett hatályba.¹⁷ 1933-ban több részleges könnyítést jelentő rendelet után megjelent a gazdatartozások rendezéséről szóló rendelet, majd az 1933. évi XXVII. törvénycikk *„a gazdatartozások rendezésével kapcsolatos hitelműveletekről, valamint egyes közmunkák költségeinek fedezéséről”*.

1924 a valorizáció körüli kompromisszum éve volt, ahogy Blau György azt találóan meg is jegyzi. A megoldás alkalmazása annyira népszerűvé vált, hogy egyre szélesebb körben és egyre kevesebb értékig történt meg. Az I. világháború utáni évek kevés tényállaskategóriára alkalmazható átértékelési eseteivel szemben a 20-as években már nem volt ritka az 50 vagy a 25%-os felértékelés sem.¹⁸ Kiemelt figyelmet érdemel az 1923. évi XXXIX. törvénycikk, mely meglehetősen felértékelés ellenes nézeteket sugallt.¹⁹ Különösen

¹⁶1923: XXXIX. tc. 1. §: *„Ha az adós késedelembe esik kereskedelmi ügyleten, váltón vagy más magánjogi címen alapuló olyan pénztartozás teljesítésével, amely pénztartozás a jelen törvény életbelépésének napját követő időpontban jár le, késedelmi kamat helyett az ebben a törvényben foglalt rendelkezések szerint kártérítéssel tartozik a hitelezőnek.”*

¹⁷ A törvényt később az 1925. évi XXXVII. törvénycikk *„a pénztartozás késedelmes teljesítése esetében a hitelezőt megillető kártérítésről szóló 1923:XXXIX. tc. hatályának meghosszabításáról és a végrehajtási eljárásban az előterjesztés halasztó hatályának korlátozásáról”* hosszabbította meg.

¹⁸ Blau György: *Valorizáció 1924-es joggyakorlatunkban*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia kiadása, 1925, 5.

¹⁹ Az 1923. évi XXXIX. törvénycikk a pénztartozás késedelmes teljesítés esetében a hitelezőt megillető kártérítésről így fogalmaz: *„2. §: Az adós a lejárat napjától a tényleges fizetés napjáig a hitelezőnek a tőketartozás százalékában (heti vagy havi összeg) kifejezett olyan kártérítési összeget köteles megfizetni, amennyit a tőke százalékában kifejezve a m. kir. minisztériumnak e törvény életbelépésével egyidejűleg kiadandó rendelete megállapítani fog.*

Ha azonban az adós bebizonyítja, hogy késedelme nem vétkes, továbbá ha az adós személyes körülményeinél vagy életviszonyainál fogva teljesen nyilvánvaló, hogy a késedelem ideje alatt a tartozás összegével semmiképpen sem nyereszkedett, az első bekezdésben meghatározott kártérítés helyett a lejárat napjától a fizetés napjáig kártérítésként a m. kir. Állami Jegyintézet részéről megállapított hivatalos évi kamatlábat annyi százalékkal meghaladó kártérítést köteles fizetni, amennyit a tőke százalékában kifejezve, a m. kir. minisztérium a törvény életbelépésével egyidejűleg kiadandó rendeletben meg fog állapítani.

érezhető ez a törvénycikk 8. §-ból, melyben a valorizációt kizárja a vasúti üzletszabályzaton alapuló pénztartozások esetében.²⁰

Ez már csak azért is érdekes, mert számos jogtudósunk a tanulmányom témájának választott valorizációt értékelte többre a gazdasági lehetetlenülésnél és tartotta jobb és hatékonyabb válságmegoldási módnak.

1924-ben a magyar jogalkotás egyre kétségbeesettebben próbálta elejét venni a korona értékcsökkenésének. Ideiglenes „orvosságként” bevezetésre került az ún. „takarékkorona”, mely ideig-óraig rendezte a pénztartozások kifizetését.²¹ A korona „megmentése” azonban így

Az előbbi mindkét bekezdés alapján járó kártérítés összegének kiszámításában irányadó heti, havi vagy évi százalék magasságát a m. kir. minisztérium a gazdasági és pénzügyi viszonyok változásához képest rendelettel bármikor felemelheti vagy leszállíthatja.

Kölcsönügyletből származó követelésre a 2. bekezdés nem nyer alkalmazást akkor, ha a szerződést e törvény életbelépése után kötötték.

3. § Ha a késedelembe esett adós pénztartozását akár bírói ítélet, akár szerződés alapján a pénz értékében beállott csökkenés mértéke szerint átszámított (valorizált) összegben lenne köteles fizetni, ily esetben mindenkor csak a 2. § második bekezdésében megállapított mérsékelt összegű kártérítés jár; sőt a bíróság a tartozási összeg átszámítása (valorizálása) kapcsán a késedellemmel járó ezt a mérsékeltebb kártérítést is leszállíthatja a törvényes késedelmi kamat mértékéig.

4. § Olyan pénztartozás után, amelynek mindenkori összege a felek között létrejött szerződésben meghatározott forgalmi cikk, különösen valamely termény ára mint értékmérő után igazodik, a 2. § második bekezdésében megállapított mérsékelt összegű kártérítés jár.

Nincsen helye ennek a kártérítésnek sem, ha a szerződés vagy a bírói ítélet a késedelmi kamatot a tőketartozásra irányadó forgalmi cikk (termény) mennyiségében fejezi ki.

Az előbbi bekezdésekben foglalt szabályok állanak az aranyra, ezüstre és külföldi pénznemre szóló tartozások esetében is.”

²⁰ A 8. § alapján: „Ez a törvény nem nyer alkalmazást a nemzetközi egyezményeken és a vasúti üzletszabályzaton alapuló pénztartozásokra, úgyszintén az államnak, törvényhatóságnak, községnek (városnak) vagy állami, törvényhatósági, községi (városi) intézménynek (üzemnek) kölcsöntartozásaira, valamint oly pénztartozásaira sem, amelyek tekintetében a hitelezővel szemben nem kizárólag magánjogi alanyként jelentkeznek.”

²¹ Az 1924. évi X. törvénycikk a korona értékcsökkenésének meggátlására irányuló egyes intézkedésekről meghatározza a takarékkorona fogalmát és alkalmazási körét: „2. §: A takarékkorona az a számolási érték, amelynek az 1921. évi XIV. tc. 2. §-a alapján kibocsátott koronára szóló államjegyekhez való mindenkori értékviszonyát a m. kir. pénzügyminiszter részéről rendeletben meghatározott elvek szerint a m. kir. állami jegyintézet képviselőjének vezetése alatt működő, a m. kir. kormánytól független bizottság állapítja meg. A takarékkoronára szóló pénztartozásokat - más kikötés hiányában - a megállapított értékviszony figyelembevételével a törvényes fizető eszközt alkotó magyar államjegyekben kell teljesíteni. Az átszámításnál a

sem sikerült, 1925-ben bevezetésre került a pengő, melyet aranyértékben kellett számítani.²² Szentirmay Ödön és Schusztér Rudolf kúriai bírók helyesen állapították meg ezzel kapcsolatban, hogy a kényszerárfolyam tarthatatlan és nem olyan rendelkezés, mely az állam tényleges céljához igazodni tudna.²³

Az 1928. év a valorizációs törvény megvalósulásához vezetett. A XII. törvénycikk az egyes magánjogi tartozások átértékeléséről rendelkezik, mely azonban szorosan és túl szűken határozta meg az átértékelésben részt vehető tartozások körét.²⁴ A törvény ennek ellenére vitathatatlanul szükséges lépés volt a magyar magánjogi jogbiztonság megteremtése érdekében, mivel iránymutatása a bíróságok számára elengedhetetlennek bizonyult, különösen azokban az esetekben, melyekben vita merült fel a valorizáció vagy a gazdasági lehetetlenülés alkalmazása között.

tényleges teljesítés napját megelőző utolsó hétköznapon megállapított értékviszony az irányadó. Ha a teljesítés átutalás útján történik, más kikötés hiányában a tényleges fizetés napjának azt a napot kell tekinteni, amelyen a teljesítés helyén az átutalt összeg a hitelező rendelkezésére jut.”

²² Bevezette az 1925. évi XXXV. törvénycikk a pengőérték megállapításáról és az ezzel összefüggő rendelkezésekről.

²³ Szentirmay Ödön: A valorizáció fogalma és értékelmélete, *Magyar Jogi Szemle*, (1927) júniusi szám, 54-55.

²⁴ A 4. § alapján: „Az átértékelésből ki van zárva:

1. a készpénzkölcsöntartozás, - ideértve a takarékbetétet, valamint a szövetkezeteknél takarékbetét módjára kezelt szokásos áruelőlegesen alapuló tartozást is - hacsak a törvény kivételt nem tesz;
2. a folyószámla, girószámla, csekk számla egyenlegén, úgyszintén nem kamatozó betétet alapuló tartozás; a folyószámla alapjául szolgáló egyes jogügyletekből eredő pénztartozásoknak különben megengedett átértékelése nincs kizárva;
3. a váltón, csekken, kereskedelmi utalványon alapuló pénztartozás, ami azonban nem zárja ki a váltó, csekk vagy kereskedelmi utalvány kiállításának alapjául szolgáló jogviszonyból eredő követeléseknek különben megengedett átértékelését;
4. záloglevélben, az 1897:XXXII. törvénycikk rendelkezései alá eső kötvényben, vasúti részvényben vagy határozott kamatozású, körforgalmon tárgyakul szolgáló más értékpapírba kifejezett, továbbá nyereségykötvényen (sorsjegyen) vagy bármily értékpapír szelvényén alapuló pénztartozás;
5. a szövetkezet tagját üzletrésze alapján az évi nyereségből megillető osztalék vagy egyéb részesedés;
6. a biztosítási szerződésen alapuló vagy egyesület tagsági jogviszonyon alapuló hasonló természetű pénztartozás, kivéve, ha a törvény eltérően rendelkezik;
7. készpénzóvadékon alapuló pénztartozás, ha az adós kimutatja, hogy az óvadék összegét állandóan készpénzben készen tartotta vagy úgy helyezte el, hogy az átértékelésből e törvény értelmében kizárt pénzkövetelése keletkezett.”

3. A gazdasági lehetetlenülés

A gazdasági lehetetlenülés konstrukciójának eredete egészen Hugo Grotiusig nyúlik vissza, aki a már egyes római jogászoknál megjelenő elv jelentőségét a formális jog kereteinek áttörésében látta.²⁵ Később Augustin Leyser „*Meditationes ad Pandectas*” című munkájában jelent meg, melyet azonban Bernard Windscheid kitartó munkája ellenére sem illesztettek bele a BGB-be egészen 1985-ig.²⁶ Windscheid elmélete szerint az akaratazonosság lényeges eleme a szerződésnek, mely csak olyan zavaró tényezőket foglal magába, melyeket nyilatkozási akaratukban nyíltan kifejeztek, vagy amelyek a körülményekből adódnak.²⁷

Veje, Paul Oertmann apósa meglátásait némiképp továbbfejlesztve és átértelmezve megalkotta a „Wegfall der Geschäftsgrundlage” fogalmát, mely azt mondja ki, hogy azok az ellenőrizhetetlen és ezáltal előreláthatatlan változási körülmények, amelyek alapvető egyensúlyhiányhoz vezetnek a szerződésben, s a félre aránytalan terhet rónak, indokolják a szerződés megszüntetését.

A német jogtudományban uralkodó ellentétek hazánkban is megfigyelhetőek voltak. Nálunk a törvényhozók idegenkedtek a külföldi princípiumtól, mely a német jog hatására épült be jogrendszerünkbe, s ezt bírálatuk folytán kiejezésre is juttatták, mely alól a Magánjogi Törvényjavaslat sem volt kivétel. Meszlény Artúr már ennek jól látható jeleit az 1913-as tervezet idején észlelte, s hangot is adott ennek: „*Egyike legnehezebb problémáinknak az, hogyan szabadulhatnánk fel a német műveltség járszalagja alól, hogyan teremthetnénk ismét, mint valaha, önálló magyar kulturát?*”²⁸

A német jogra panaszkodók megfélemedtek az osztrák jog legalább olyan erős befolyásáról, pedig Ausztriában a gazdasági lehetetlenülést már 1915-ben elfogadta a Legfelső Bíróság, az Rv. II. 680/15. ítélettel, a németeknél erre még néhány évet várni

²⁵ Köbler, Ralph: *Die „clausula rebus sic stantibus” als allgemeiner Rechtgrundsatz*, Tübingen, Mohr, 1991, 2.

²⁶ Zimmermann, Reinhard: *The Law of Obligations, Roman Foundations of Civilian Tradition*, Oxford, Clarendon Paperbacks, Oxford University Press, 1996, 374.

2002-ben a BGB újabb módosításával a törvénykönyv részévé vált a „*Störung der Geschäftsgrundlage*” is, mely a szerződések ügyleti alapjának változását jelenti, s amely nagyon közel áll a clausal rebus elvéhez, valamint a Karl Larenz és Paul Oertmann által kidolgozott „*Wegfall der Geschäftsgrundlage*” elvéhez.

²⁷ Windscheid, *Die Lehre des Römischen Rechts von der Voraussetzung*, Düsseldorf, Buchhandlung von Julius Entbeurs, 1850, 19.

²⁸ Meszlény Artúr: Észrevételek a Polgári Törvénykönyv tervezetének kötelmi jogi részéhez, *Jogállam*, (1913) 8., 607.

kellett. Ha a német gyakorlatot vizsgáljuk megállapítható, hogy a kezdeti teljes gazdasági összeomlás és a másik fél részéről aránytalan gazdagodás követelményét 1919-től felváltotta a *rebus sic stantibus* elvére visszanyúló gyakorlat, mely a *Treu und Glauben* elvével összhangban az adós gazdasági romlását követelte meg.²⁹ A gazdasági lehetetlenülés az általam vizsgált jogesetek, döntvények és tanulmányok fényében a feltűnő értékaránytalanság esetében már elfogadottnak minősült, nem volt hozzá szükséges a teljes szolgáltatásromlás. Németországban ez az arány általában 50 % volt, mely az évek során és a körülményektől függően változott, nálunk a bírói gyakorlat 30%-os áremelkedés esetén már helytállónak találta a gazdasági lehetetlenülés megállapítását.

Fentebb utaltam már arra a sok vitára és eltérő nézőpontra, mellyel a gazdasági lehetetlenülést fogadta a magyar jogélet. Sokan, mint például Görög Frigyes is a *pacta sunt servanda* veszélybe kerülését vélték felfedezni benne: *“A kötelmi jogviszonyból egyoldalúan kilépni elvileg nem lehet. A pacta sunt servanda jogelv értelmében a kötelmi jogviszonyból eredő kötelezettségeket teljesíteni kell és az idevonatkozó kötöttség alól egyoldalú elhatározással rendszerint egyik fél sem szabadulhat. Bizonyos körülmények között azonban a tárgyi jog feljogosítja a kötelemben részes felet az attól való elállásra.”*³⁰

Nagyon helytállónak tartom viszont Almási Antal meglátását, aki védelmébe vette a „mostoha sorsú” jogelvet: *„szükségesnek tartjuk annak hangsúlyozását, hogy a rebus sic stantibus a békés magánjog ügylet- alkati tételeitől sem idegen és hogy a háborús gazdasági rend ezeket is módosította még pedig szintén akként, hogy erejüket némileg gyengítette”*.³¹ Almási egy másik munkájában azt is kiemeli, hogy a kezdetben mindössze zártfajú kötelekre alkalmazható jogintézményt a háború hatására fajlagos kötelekre, mint fa, tej, szesz is elkezdtek használni.³²

Álláspontom szerint a méltányosság, a jóhiszeműség és az igazságosság elvével összeegyeztethetetlen lett volna a gazdasági lehetetlenülés megtagadása, melyre végül jogtudósaink is ráébredtek. A szigorú szerződési szabályok nem egyeztethetőek össze az élet változó körülményeivel, ezért nem értek egyet Grosschmid Béni azon elméletével, mely szerint a bírói gyakorlat által új betöltési lehetetlenülésként felfogott gazdasági lehetetlenülés valójában a feltétel megghiúsulásának egyik esete csupán, s ez esetben a szolgáltatás adósa

²⁹ A bővebb kifejtést a Reichsgericht 247/21. számú ítélete tartalmazza, ezt lásd: Schwartz: i.m. 47.

³⁰ Görög Frigyes: A kötelek ügyleti megszüntetése, in: *Magyar magánjog: Kötelmi jog általános része*, (szerk.: Szladits Károly), Budapest, Grill, 1941, 560.

³¹ Almási: i.m. 148.

³² Almási Antal: *A kötelmi jog kézikönyve*, Budapest, Tébe Kiadóvállalata, 1926, 44-45.

oldalán a kötelem alóli felszabadulás esetén negatív residuum, azaz maradvány keletkezik, amiben őt marasztalni kellene:

„Mege erősíti ezt a következő megfontolás is: Ha egyszer áll az, miként az esetben, ha a cserevevő (hitelező) maga lehetetlenítette szolgáltatást, akkor őtet csakis a negatív residuum illeti meg, nem pedig (facultative) a visszakövetelés is stringenter következik, hogy amidőn őt e facultativitás megilleti is, ő azzal élni nem lehet kénytelen.”³³

Schusztter Rudolf ezzel szemben kitűnően érzékelteti a bíróságok rendkívül nagy felelősségét arra nézve, hogy mennyire fontos volt a megfelelő egyensúly megtartása annak mérlegelésekor, hogy se a fél súlyos anyagi romlása nem következzen be, se ne mentesüljön olyan személy a kötelem alól, aki arra méltatlan.³⁴ A mérlegelésről egyébként is megoszlanak a vélemények. Gardbaum azt állítja, hogy a mérlegelés jogalkotói feladat.³⁵ A mérlegelés természetesen elsődlegesen a jogalkotó feladata, nem szabad azonban megfeledkeznünk a bírói mérlegelésről, melynek jelentőségét fentebb is észlelhettük. A törvényi szabályozás szükségességét ez egyáltalán nem csorbítja, hanem kiegészíti azt. Hazánkban a XX. század elején nagy szüksége lett volna egy magánjogi törvénykönyvre, mely 1959-ig nem valósult meg. Két fontos tervezet készült el a Polgári Törvénykönyv megalkotása előtt, melyeket a clausula rebus szempontjából vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az 1913-as Polgári Törvénykönyv Tervezet a méltányosság elvét ismerte mindössze, a clausula rebus sic stantibus nem. A többször emlegetett 1928-as Magyar Magánjogi Törvényjavaslat (továbbiakban: Mmtj.) viszont kiállt az elv alkalmazása mellett. A javaslatot 1928. március 1-én Pesthy Pál igazságügyminiszter nyújtotta be az országgyűlés képviselőházának, melyből végül sajnos nem született törvény. Kiemelkedő jelentősége mégis érezhető, hiszen számos kérdésben utat mutatott a kor jogászáinak. Szász Béla szavai is jól példázzák a javaslat újításait: *„különösen a kötelmi jog területén kell éreznünk a hazai szabályok kiépített rendszerének hiányát, amit csak egészen új szabályozással pótolhatunk.”³⁶*

A kódex a bírói joggyakorlatra visszanyúlva abból indult ki, hogy minden kétoldalú kötelmi

³³ Grosschmid Béni: *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*, II. kötet, 1. rész, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1932, 209.

³⁴ Schusztter Rudolf: Néhány szó a gazdasági lehetetlenülés kérdéséhez, *Jogtudományi Közöny*, (1923) 1., 2-4.

³⁵ Gardbaum, Stephen: Limiting Constitutional Rights, *UCLA Law Review*, (2007) 4., 815. Lásd még: Kovács Ágnes: *Alapjogok ütközése a bírósági gyakorlatban- Az alkotmánybíróságok szerepe az alapjogi konfliktusok feloldásában*, PhD. értekezés, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2013, 113.

³⁶ Szász Béla: *Magyarország Magánjogi Törvénykönyvének törvényjavaslatáról*, Budapest, Franklin, 1928, 25.

szerződésben hallgatólagosan benne van a *clausula rebus sic stantibus*, vagyis az, hogy a szerződés csak addig hatályos, csak addig kötelez, míg a gazdasági viszonyokban „oly mélyreható változás” nem áll be, amellyel „a felek okszerűen nem számolhattak.”³⁷ A szakasz értelmében a szerződő fél elállhat a szerződéstől, vagy azt a bíróság módosíthatja. Az elállás és felmondás között lényegi különbséget figyelhetünk meg. Míg az előbbi *ex tunc* szüntette meg a szerződést, addig az utóbbi *ex nunc*, és ebből következően az addig teljesített szolgáltatások sorsa is másképp alakult.³⁸

A javaslat nagy érdeme, hogy jogtudós ellenvéleménye ellenére alkalmazta az újragondolt clausulát, melyet „gazdasági lehetetlenülés”-ként említene a források. A problémát végül az 1959. évi IV. törvény oldotta meg, mely a „bírói szerződésmódosítás” jogcíme alatt építette be a *clausula rebus sic stantibus* polgári jogunkba.³⁹

4. Összegzés

Tanulmányom a XX. századi magyar válságjogi szabályozással, azon belül is a valorizációval és a gazdasági lehetetlenüléssel foglalkozik. Az értekezés a jogtudomány és a jogalkotás álláspontjain keresztül elemzi a *clausula rebus sic stantibus* elvéből kiépülő és sok vitát kavarázó gazdasági lehetetlenülést. Az I. világháború okozta infláció és teljesítési nehézségek főként a szállítási és fuvarozási szerződések körében kívánták használatát. A német jogrendszer a római jogban is ismert jogintézményt Bernard Windscheid és Paul

³⁷ Mmtj. 1150. §: „Ha kétoldali szerződés esetében a szerződés megkötése után az általános gazdasági viszonyokban a szokásos szerződési kockázatot tetemesen meghaladó olyan mélyreható változás állott be, amellyel a felek okszerűen előre nem vethettek számot, s amelynek következtében a szolgáltatásnak és az ellenszolgáltatásnak a felek részéről szem előtt tartott gazdasági egyensúlya felborult vagy a szerződés alapjául szolgáló másnemű feltételezés meghiusult, úgy, hogy az egyik fél a jóhiszeműséggel és a méltányossággal ellentétben nem várt aránytalan nyereségre tenne szert, a másik fél pedig ugyanilyen veszteséget szenvedne a bíróság a felek kölcsönös kötelezettségeit a méltányosságnak megfelelően módosíthatja vagy az egyik felet – esetleg a kár méltányos megosztásával is – elállásra jogosíthatja fel.

Előszerződéstől elállhat az egyik fél akkor is, ha a viszonyok előre nem látható időközi változása következtében a szerződésnek kifejezetten megjelölt vagy a körülményekből kivilágzó célja meghiusult vagy a félnek a szerződésbe vetett bizalma megokoltan megrendült.”

³⁸ Nacsá Mónika: *A gazdasági lehetetlenülés szabályozása és rendszertani helye Magyarország Magánjogi Törvényjavaslatában*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Tanszék, TDK dolgozat, 2010, 17.

³⁹ 1959. évi IV. törvény 241. §: „A bíróság módosíthatja a szerződést, ha a felek tartós jogviszonyában a szerződéskötést követően beállott körülmény folytán a szerződés valamelyik fél lényeges jogos érdekét sérti.”

Oertmann újraértelmezése hatására alkalmazta, s a német jog hatására került be hazánk magánjogába. Ausztriában a Legfelső Bíróság ugyancsak elfogadta a clausula használatát, bár szigorúan körülhatárolt esetekben. Hazánkban 1959-ig kodifikáció hiányában a bíróságok mérlegelésén múlt a gazdasági lehetetlenülés alapján a fél kötelelem alóli mentesítése.

Publikációm másik fontos „sarokpontja” a valorizáció szerencsésebb helyzetben volt. A bírók sokszor szívesebben adtak helyt az átértékelésnek, mint a gazdasági lehetetlenülésnek, hivatkozva annak jogbiztonsági szempontjaira. Az értekezés a jogszabályok, szakcikkék és tanulmányok alapján mutatja be a válságjog megoldásának ezt a két, hazai magánjogunkban jelentős fajtáját. Meglátásom szerint a valorizáció kitűnő lehetőség arra, hogy az értékállandóság biztosítva legyen, melyet a clausula rebus sic stantibus-sal szemben gazdasági és nem jogi oldalról közelít meg a szerződő felek szándékát és akaratát kíséri figyelemmel.

Összegzésként elmondható, hogy a gazdasági lehetetlenülés és a valorizáció ugyanazt a célt szolgálták, hiszen ahogy a címadó idézet is kifejti, a jog nem öncél, hanem eszköz az emberi szükségletek kielégítéséhez, a célok megvalósításához.